

Кымнар кандидаттар болганыл?

3

Губернатор төлөвилели

«Өг-бүлө бүрүзүңгө — дээди эртемниг уруг»

5

«Төрөөн чуртун төөгүн берем»

6

Эгээртинмес чажыттарлыг Эйлиг-Хемим

№ 105 (18532)

1925 чылдын август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртзэ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014 чылдын

август

21

четверг

Россияның Күрүне тугунун хуну — август 22

Хүндүткели онзагай

Россияның ак, көк, кызыл өңнерлиг күрүне тугу көзүлбес чер бөмбүр-зекте бөгүн чок деп чугаалап болур. Бистиң чуртувустун күрүне тугу Сонгу-Доштуг океанның дүвүнде безин чалгып чыдар. Делегейниң кайы-даа девискээринге Россияның үш өңнүг тугунун киискип чорууру-бистиң күрүневистиң күчү-күжүнүн херечизи.

Ак, көк, кызыл өңнерлиг тугу эң-не баштай 1667 чылда ел аттыг орус шериг коранынге көдүргөн. Чүгле харын тукту бо корабль үр эвес келзэн, үш чыл болганда ону епан Разинге баштаткаш, тура тыышкын кылган орус тарааннар өрттедикен деп төөгү чыдагларында демдеглзэн. Ус күрүнениң сүлдө демдек-иниң бирээзи кылдыр бо тугу доктааткан кижилер—Петр I. Садыгжы корабльдарга көк, кызыл өңнүг туктар-азып алгаш чорууру албан эрзиниң дугайында чарлык-

ты 1705 чылдың январь 20-де бо хаан үндүрүп, ол кандыг хевирлиг болурунун чуруун боду чурааш, каяа кандыг өңнүг боорундан безин айтып каан. Эң адаанда кызыл туктуг дилиндек — эрес-маадырлыг, төлөпиг мөзү-шынарның, ортузунда көк өңнүг дилиндек — чаагай, чөптүг сагыш-сеткилдин, эң кырында ак өңнүг дилиндек сагыш-сеткилдин арыг-чаагайының илгергеи деп санап турар. Россияның тугунун өңнериниң утказынга хамаарыштыр албан-езуунун-даа болгаш өске-даа чаңгыс аай тайылбыр чок, ынчалза-даа билдингир тайылбырлар эрес-маадырлыг чорук, эки сеткил, чуртунга ынакшылыбиле холбаалыг.

Хаан бо тукту чүге садыгжы корабльдарга азар деп чарлык болганыл деп айтырыг база бар. Кайы-даа шагда садыглажышкын чоннарны, чурттарны чоокшулаштырар, харындаа мырыңай найыралдаштырар чораан. Садыгжыларның улуг-улуг хемелери далайлар-

ның, океаннарның делгемнеринге эжиндирип, садыглажып, күрүнелерниң аразынга кады ажылдажылганың таваан салып турган. Делегейниң, бети дизе, Европаның далайларына садыгжыларның корабльдары Россияны төлээлеп чоруурунун демдээ болзун дээш, оларга үш өңнүг тукту азып алгаш чорууру албан дзэн Петр I чарлыын, аңаа кошкан хаанның чуруун Россияның күрүне тугун доктаатканының төөгүлүг барымдаазы деп, төөгүчүлөр санап келген. Петр I хаан доктааткан тукту садыг корабльдарына азып каарга, Европаның болгаш өске-даа диптерниң чурттары ону орус күрүнениң тугу деп билир апарганнар. Петр I соонда кезек үеде Россияның күрүне тугунун дугайында айтырыг чидии-биле көдүрүлбзэн. Садыг корабльдарына азып турар тук Россияның тугу деп билишкын чоннуң, хааннарның угаан-медерелинге улам сиңнигип келген. Онза байырланчыг таварылгаларда бажыңнарны

ак, көк, кызыл дилиндектерлиг чүгле орус тук-биле каастаарын чөпшээрээр деп айтышкыны 1883 чылдың апрель 28-те Александр III хаан берген. Николай II хаан 1896 чылдың март айда Россияның императорунун дүжүлгезинге олурарының бүдүүзүндө Россияның национал тугунун дугайында айтырыгны чугаалажып көөр дугайында айтышкыны берген. Алыс черле ханы, делгем эртем-билиглиг болгаш, бо хаан күрүне тугунун чурттуң ниитилел-политиктиг амыдыралына чугулазын билип турган. Россияның күрүне азы национал тугунун дугайында чөвлөл хуралга Петр I доктаатканы тук, ооң өңнери Россия империязының күрүне тугунга дүжүр деп түңнелди үндүргөн.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Хүннүң медээлери

«Тыва ЭКСПО — 2014. КУС»

Август 22-де Кызылга «Тыва ЭКСПО — 2014. КУС» делгелгези ажылын эгелээр.

Делгелге Тываның Чазааның болгаш Новосибирск областың Администрациязының деткимчези-биле эртер. Аңаа Москва, Санкт-Петербург хоорайлардан, Алтай болгаш Красноярск крайлардан, Брянск, Кемерово, Нижегородск, Новосибирск, Омск, Томск болгаш Челябинск областтардан база Хакасия биле Тыва Республикалардан 90 ажыг компаниялар болгаш бүдүрүкчүлөр боттарының барааннарын болгаш ачы-дузаларын таныштырар. Чаңыл езугаар «Тыва ЭКСПО» үш улуг кезектен — «Тудуг. Энергетика. ЧКА», «Чоннуң херегелл барааннары болгаш хандырылганы» база «Аш-чем» бөлүктерден тургустунар.

Делгелге «Сүбедей» спорт комплекзинге хүннүң-не 10 шактан 19 шакка чедир болур болгаш август 24-түн хүнүнге чедер.

Өрт айылы хевээр

Тывада неделя дургузунда 35 градус чедир изип, аргаарыг өрттери өөскүп турарындан чурттакчылыг черлерде, ол ышкаш Кызыл хоорайда агаар долгандыр ышсыг турган.

Август 17-де республиканың Чазаанга онза байдалдар комиссиязының хуралына, Тываның долгандыр турар хүрээлелиниң гидрометеорология болгаш мониторинг төвү август 17-ниң хүнү-биле Тывада ниити шөлү 1957,9 га черде 21 аргаарыг өрттери хып, өрт айылының 5-ки чаданың онза байдалын медээлзэн. Чаңгыс хонук дургузунда ниити шөлү — 21,4 га 5 өрт хып үнгөн. Республиканың Тожу, Кызыл, Каа-Хем, Бий-Хем, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл болгаш Танды кожууннарда арга өрттери күштөлип турар.

Арга болгаш хову өрттерин өжүрери-биле база ону баш удур болдурбас дээш 304 кижиден тургустунган бөлүктү база 38 техниктиг херекселди хаара туткан. «Тыва Авиа» 4 агаар транспорттары-биле ажылчыннары аай-дедир дажылгап, агаар хайгылыын үргүлчү чорудуп турар.

Найысылалдың чугула объектилеринде

Тываның Баштыңының ажыл-албаны

Тываның Баштыңы ажыл хүнүнүн ийиги чартыында Кызыл хоорайның тудуг шөлдеринге болгаш найысылалдың чугула объектилеринге чораан.

Ол тудугжулар-биле, боду-оралакчылары-биле болгаш ияның удуртулгазы-биле кучуларны чадаг эргип кеззэн. хыналда Улусчу чогаадылга хыналдан эгелзэн. Тудугжунуң ажылын кичээнгеилогеш, ону кылып турар кижилер шалыпкын апарган дээрзин деглзэн. Бажыңның дашты-хевирин каастаары, кудумчуга ктри чырыын тургузары дзэн каш ажылдар чоруп турган. Азар мурнунуң ажылын ботдырып тургаш, чамдык чугула пдерни эрттириптер чадавас н сезиг-биле, ону онза кон-льга алырын тудуг сайыды Александр Свинцовка дааскан.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Шаңгыр-оол МОНГУШ
парлалга материалдарын
дан белеткээн.

Губернатор төлөвилели

«ӨГ-БҮЛЕ БҮРҮЗҮНГЕ – ДЭЭДИ ЭРТЕМНИГ УРУГ»

Бо чылын дээди өөрөдиге черлеринче Тывадан чеже доозукчу кирип алганын база ооң түңнелдерин билеп алыр сорулгалыг ТР-ниң Өөрөдиге болгаш эртем яамызының кадрлар белеткелиниң болгаш профессионал өөрөдиге салбырының консультантызы **Ольга Дуюнгаровна Очур-биле** баш бурунгаар дугуржукаш, ужуражып чугаалаштым.

– «Өг-бүле бүрүзүнге – дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилели ажылдап эгелээн болгай, профессионал өөрөдиге черлеринче доозукчуларның кирилдези бо чылын өске чылдарга бодаарга, онзагай болган боор аа?

– Республиканың кирилде комиссиязы дээди өөрөдиге черлеринче тускай көрдүнгөн олуттарны «Өг-бүле бүрүзүнге – дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилелге дүүштүр чоруткан. Төлөвилелди боттандыраары-биле база Тываның доозукчуларынга кадрлар белеткел иш-чаралары тускайлаан чагыг езугаар Россия Федерациязының 64 дээди өөрөдиге черлеринче 871 бюджеттиг олутту, ооң ичинде ТКУ-га 95 олутту база Тыва Республиканың дашкаар 3 дээди өөрөдиге черлеринче 776 олутту аңгылаан. Абитуринтер аразында эң-не улуг конкурс медицина, педагогика, юридиктиг, экономиктиг өөрөдиге черлеринче болган.

Дээди өөрөдиге черлеринче билдиринишкин кириген 199 абитуринтинин 1056-ы (33%) – хөй ажы-төлдүг-бүлелерниң уруглары, 746 (3,3%) – амыдыралы чегей-бүлелерниң уруглары, 134 (2%) – чиигелделиг категорияга хамааржыр (инвалидтер, жүстөр, ада-иезиниң хайгаарлы чок арткан) уруглар, 1598 (0%) дээди эртеми чок уруг-арлыг өг-бүлелерниң ажы-төлдү бооп турар.

Бо чылын Тывага бюджеттиг олуттар берген чамдык дээди өөрөдиге черлери: Москваның национал технологтуг эрм-шинчилел университети 20 олутту, Москваның И.Федоровтыг күрүнениң парлалга университети 9 олутту, Казанның культура болгаш уран чүүлүне университети 1 олутту, Москваның Ломоносов аттыг күрүне университети 10 олутту, күрүнениң Москвада педагогика университети 20 олутту, күрүнениң Уралда экономика университети 2 олутту аңгылап турар.

– Ломоносов аттыг күрүне университетинче 10 олуттар берген-дир. Ынаар кымнар берген?

– База-ла губернатор төлөвилелиниң иштинде кирип турар олуттар хамааржыр. Оларның кирилде баллдары-биле берген.

– Арткан 5 олутту канарыл?

– Дээди өөрөдиге черлеринче тускайлаан олуттар федералдыг бюджетке хамааржыр. Чангаш бистер чүнү-даа чирбес бис, ол олуттар нииконкурсче (РФ-тиң шупту тюронарының доозукчуларын конкурсунче) кире бээр. Дээди өөрөдиге черлеринче тускайлаан шынзылгалар-болгаш керээлерни абитуринтерге тыывыскан.

«2014-2020 чылдарда өг-бү-

ле бүрүзүнге – дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилелин боттандыраар сорулга-биле:

– ТР-ниң Өөрөдиге болгаш эртем яамызы биле Тываның Күрүне университети кады ажылдажылга дугуржулгазынга атты салган;

– 95 абитуринтинин тускайлаан олуттарга хүлээп алыры-биле Тываның Күрүне университети 18 муниципалдыг өөрөдиге черлери-биле дугуржулганы кылган;

– Тываның Күрүне университети РФ-тиң Өөрөдиге болгаш эртем яамызының белеткел курстарының 25 бюджеттиг олуттар конкурзун ойнап алган;

– дараазында нормативтиг актыларның төлөвилелдери ажылдап кылдынган болгаш эге чадазында турар: «Уруглары дээди эртем чедип албаан амыдыралы чегей өг-бүлелерден үнгөн ажы-төлге дээди өөрөдиге черинге өөренип алыры-биле өөрөдиге өрттөн төлээринге күрүне деткимчезин

зукчуларның билинин деңгели көстүп келген болгай. Ынчап кээрге, абитуринтерниң дужаап турар деңгели база аңаа көстү бээр-ле ыйнаан?

– Ийе. Республиканың кирилде комиссиязының айтып турары-биле бо чылын хөй доозукчуларның ЕГЭ дужааган эртемнери эвээш бооп турар, чижээ, физика, информатика, литература, даштыкы дылдар. Ниити билиг эртемнеринге дужааган баллдары куду деңгелде болганындан дээди өөрөдиге черлеринче кирип шыдабайн турар. Россияның өөрөдиге хайгааралының 2014 чылдың июнь 24-те тургусканы дээди өөрөдиге черлеринче кирериниң адаккы деңгели орус дылга – 36 балл, математикага – 24 балл, физика – 36, хи-

«Дээди өөрөдиге черлеринче билдиринишкин кириген 3199 абитуринтинин 1056-зы (33%) – хөй ажы-төлдүг-бүлелерниң уруглары, 746 (23,3%) – амыдыралы чегей-бүлелерниң уруглары, 134 (4,2%) – чиигелделиг категорияга хамааржыр (инвалидтер, өскүстөр, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан) уруглар, 1598 (50%) дээди эртеми чок уругларлыг өг-бүлелерниң ажы-төлдү бооп турар.

көргүзөр дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалында көрдүнгөн хемчеглерни тускай сорулгалыг күөседирде өөрөдиге олуттары дээш муниципалдыг тус чер чагыргалары-биле керээ.

Республиканың кирилде комиссиязы Бурятияның күрүне университетинин, Уралдың юридиктиг күрүне университетинин, Чөөн-Сибириниң технология болгаш эргелеп-башкарылганы күрүне университетинин, Москваның даг университети (МИСИС), Бурятияның күрүнениң көдээ ажыл-агый академиязының, Ыраккы Чөөн чүктүн күрүнениң күш-культура болгаш спорт академиязының, Томскиниң күрүнениң удуртулга системаның болгаш радио-электроника университети, Москваның К.А. Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязының, Башкирияның педагогика күрүне университети болгаш Омскиниң техниктиг күрүне университетинин төлээлери-биле сырый харылзаалыг ажылдаан.

– Эрткен неделяда Чазакка чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының (ЕГЭ) түңнелдерин сайгарып хуралдаан. Аңаа ЕГЭ-ниң ортумак баллдарының түңнели-биле доо-

мия – 36. Дээди өөрөдиге черлериниң негелдези-биле ЕГЭ-ниң адаккы баллдары 40-ден 70 балл чедир. Ынчангаш абитуринтер ол өөрөдиге черлеринче дужаап кирер арга-зы чок болур.

– Тускай чиигелделиг олуттарже кандыг уруглар кирип болурул?

– Бүдүн өскүс, ада-иези инвалид уруглар, аказы шериг хүлээлгезин күөседип тургаш чок болган чартык өскүстөр (анаа чартык өскүстөр аңаа хамаарышпас). Ол уругларның аразында база дөмей-ле конкурстуг болур. ЕГЭ-ниң баллдарын, шупту талазын өөренип көргөш, эрттирер.

– Бо чылын кандыг эртемнерже уруглар хөй сонуургалдыг-дыр, Ольга Дуюнгаровна?

– Медицина, экономика, юридиктиг дээди өөрөдиге черлеринге сонуургалдыг. Техниктиг, информатика, энергетикага база уругларның сонуургалы бедээн. Ол дээр-ле, уруг школага өөренип турда-ла, ада-иези келир үеде ооң каяа өөренирин, эртемин шын шилип алырын, доозукчу кээрге, каяа ажылдаарының дугайында эки тайылбыр ажылын чорудуп турганындан дыка хамааржыр.

– Дээди эртемни чедип алгаш келген специалистерге кандыг дузаны көргүзүп турарыл?

– Аныяк специалистерге Чазактың талазындан база деткимчени көргүзүп, эки байдалдарны тургузуп, яамалар-биле дугуржулгаларны кылып турар. Кадык камгалал яамызы аныяк кадрлар-биле эки ажылды чорудуп турар, доозуп келген аныяк специалистер колдуу шуптузу ажылга тургустунуп ап турар. Бо талазы-биле ТР-ниң Одаар чүүл болгаш энергетика яамызы, Орук, транспорт яамызы база эки ажылдап турар. Көдээ ажыл-агый адырындан хөй специалистер доозуп кээп турар. Тывада бүдүрүлгелер эвээжинден ажылдаар олуттар чок бооп турар.

– Дээди өөрөдиге черинче кирип шыдаваан уругларга, доозукчуларга база ада-иелерге кандыг сүме кадып болур силер?

– Дээди өөрөдиге черинче кирип шыдаваан, баллдары четпээн болза, ортумак өөрөдиге черинче кирип болур арга бар. ТКУ-нуң белеткел курстарына өөренип алгаш, дараазында чылын дужаап болур.

Келир чылын школа доозукчуларынга сүмем – күстен эгелеп шын шийтирини кылып, эки белеткенип эгелеңер. Кайнаар өөренир мен дээрзин тодарадып ап, 3 кол эртемин шилип алыр. Чижээ, эмчи болуксаар болза, ниити билиг эртемнери – орус дыл, математика, химия, биологияга белеткел күш-телдирер херек. Азы гуманитарлыг талазы-биле өөрениксээр болза, орус дыл, тыва дыл, литературага эки белеткенир апаар. Чамдык доозукчулар 5 аңгы эртемеге ЕГЭ дужаап алган боор (кайнаар-даа болза, кире берзимзе деп бодал-биле).

Ада-иелер уругларының сонуургалын көрүп тургаш, келир үеде амыдырап-ажылдаарына кандыг эртем чугула деп чүвени, Тывага келир үеде кандыг ажылдар херегин сонуургап, тайылбыр ажылын кылып болза эки. Дээди эртемни чедип-даа алгаш, ажыл чок чоруп бээр таварылгалар оон тыптыр.

– Ольга Дуюнгаровна, түңнел кылдыр чүнү чугаалап болур силер?

– Чеже уруг дээди өөрөдиге черлеринче кирген деп сатуңну ам-даа кылып турар, сөөлгү түңнел октябрь айда илерээр. Чогум кым кайнаар дужаап турган, ол өөрөдиге чериниң сайтызынче Интернет таварыштыр киргеш, чизезин көрүп ап болур силер.

Алдынай СОЯН
чугаалашкан.

АРАВЫСТА

ОНЗА КИЖИЛЕР

Мария Сарыгларовна Ондар Кызылдың эмчи училищезин 1979 чылда чедишкенин дооскаш, төрөөн чери Сүт-Хөлдүн төп эмнелгезиниң хирургия салбырына күш-ажылчы базымнарын эгелээн. Баштай ажылдап эгелээн хүнүнден эгелээш ажылына харысалгалы, чон-биле эвилең-ээлдек чугаалажып билири, тура-соруктуу билдине берген. Ада-иезиниң кижизиткени ындыг. Ол үеде, уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр алырга, идеология суртаалы үениң аайы-биле күштүг турган. Ада-иелерниң ажы-төлү дээш харысалгазы бедик, аразы чоок, бүзүрели быжыг турган. Улусчу педагогика кол рольду ойнап турганы илден.

Амгы үеде Мария Сарыгларовна Сүт-Хөлдүн өг-бүле болгаш ие-чашка дуза чедирер социал төпте ажылдап турар. Ниитилелдин бөгүнгү сорулгазы – ажы-төлдүн быжыг кадыкшылын, оларның эрге-ажыы болгаш сонуургалын камгалаары. Өг-бүлеге эки кижизидилге болгаш ооң кежигүннериниң бот-боттарын хүндүлөжири чугула. Элээди уруглар, оолдарның иштики делегейинче кичээнгейни салыры чугула, ынчангаш лекция, беседаларны үргүлчү ада-иелерге эрттирер турар. Араганың кадыкшылга хоразын, ону ижерге өг-бүле материалдыг когаралга, каражага дүжөр, ээрик ада-иениң уругларына кандыг үлегер-чижек көргүзүп турарын, келир үеде ниитилелче кандыг хамаатылар хевирлеттинип болурун дугайында брошюраларны ай санында үндүрүп турар. Амыдыралдың кадык омур-хевири өзүп орап уругларга төлөптүг мөзү-бүдүштү хевирлээриниң барымдаазы дээрзин суртаалдап чоруур эмчи.

Мария Сарыгларовна ажы-төлдүн, чоннуң кадыы дээш олар-биле чылыг, чымчак чугаалажып билир болганын бодунуң кызымак, чүткүлдүү-биле хүндүткелди чедип алган. Ол – дээди категорияның эмчи фельдшери, хөй шаңнал-макталдарның эдилекчизи. Өөнүн ээзи Борис Кордай-оолович Ондар – ооң быжыг чөлөнгийи. Өг-бүле мал-маганны тудуп, азырап, өстүрүп, ногаа аймаан, чүзүн-баазын чечектерни тарып, уругларга, уйнуктарына өмөк-дөмөк болуп чоруур. Олар – «Ынакшыл болгаш шынчы чорук» деп медальдың эдилекчилери.

Улуг уруу Оксана – социал ажылдакчы, Тайганазы – рентгенолог эмчи, ортун кызы Чаяна Москваның социал университетин дооскан, ам уруун азырап олурар. Хеймер оглу Руслан – Хабаровск хоорайда. Ол Ыраккы Чөөн чүктүн күш-культура болгаш спорт академиязын бо чылын чедишкенин дооскан. Ондарлар – 6 уйнуктарының ынак кырган-авазы, кырган-ачазы.

Лада БАЛДАН-ООЛ.

Сүт-Хөл кожуун.

Суг-Аксы суур.

Экономиканың «шокарлары»

(Айтырыглар, деңгелдер, бодалдар)

Экономика дугайында бодалдар кижилерни хун-хуну биле дүвүредип турбазы билдингир. Ынчалза-даа кандыгдаа күрүнениң күчү-шыдалы, чонунуң чаагай чоруу, сайзыралы экономиктиг байдалдың чогулмалындан дорт хамааржыр. Бөдүүнчүдү аарак чугаалаар болза, кайнаар-даа көөрге, тараа чалгаан ховушелдер, бедик бүдүрүкчүлүг заводтар, фабрикалар, хараган дег хөй мал ооттаан шынаахову, саат чокка халдыр эки оруктарлыг, чер бүрүзүндө тудуг-суур хайныгып турар күрүнениң экономиказы быжыг, чонунуң келир үези бүзүрелдиг дээрзин эскерер бис. Күчүлүг ССРЭ буурал дүшкени-биле чурттуң экономиктиг байдалы сандарап баткаш, 2000 чылдарның эгезинден бээр экижил кел чорда 2008 чылдан эгелээн кризис дижиривис чогулмача чок байдал бүгү чүвени будап каалкан. Кижил бодап кээрге, амыдырал ак-кара дилиндерден тургустунган деп чугаалажыры шын хире: Ай ажа бээрге, Хүн үнер, кыштың соогун час солуур, берге өй база-ла төнчүлүг...

Аңгы-аңгы чурттарның боталазы-биле арга-дуржулганын көрүп, деңгел, бодап олуурга, билип, өөренип алгы дег солун чүүлдер-ле хөй. Россияның экономиказының амыг байдалын чугаалажыр бетинде хоорайкүрүне деп адаар бичии чурт дугайында сонугаалыңар...

Таныжыңар — Сингапур

1965 чылда Малайзияның хүрээленинге бактаап турган Сингапур тускайлаң күрүне апаарга, тулааларга бүргеткен ортулук, ижер сугдан эгелээш элезин довуракка чедир кири сөөртүр, хөрзүнү тараа, ногаа-чимис тарыырга үнмөс черге канчап чурттаар боор деп чигзиниглер турган. Малайзияның мурнуу чүгүндө чыдар хоорайкүрүне, чээрби чыл эрткенде, эң бай чурттарның санынга киргениниң чажыды чүдөл?

Бир дугаарында, чурттаар оран-сава айтырыын чедимчелиг шийтпирлээнинде. 1970 чылдарда чурттакчы чоннуң 90 хуузу кижил чурттаар аргажок туренги барак хевирниң (трущоба) өл-шык, скорпионнар халчып турар чавыт бажыңнарны хөлезилеп чурттап турганнар. Чоннуң чүглө 9 хуузу бажыңнарлыг турганын өөренип көргөш, чурттуң удуртулгазы күзөлдиг кижил бүрүзүнге бажың тудуп аар субсидияны бергеш, өрттээниң 30 хуузу төлөп бээр хүлээлгени алган. Банкылар чээли бээрде хуузу эң куду хемчээлге салыр, келир үеде пенсия алыкчылары шалыңының 5 хуузу шилчидип турар Төп шыгжамыр фондузунда акшазын алгаш, квартира садып аар органы тургускан түннелинде, хоорайның чурттакчыларының 97 хуузу амы-хууда чурттаар бажыңнарлыг апарган. Өрттээ улуг эвес, 25 каът бажыңнар хөйү-биле көстүп кээп, Сингапурнуң экономиказын өрү көдүреринге идиг болган. Ындыг арга-биле тудуг адыры хөгжүп, ажилчын олуттар көвүдээн. Бөгүндө ында ортумак шалың 3500 доллар болгаш

чурттуң экономиказы делегей рыногунда эң тергиннерниң одуруунда.

Ийигизинде, дээди эртем чедип аарын күзээн улуска деткимче. Тус сорулгаже Россия бир чылда кирип алган орулгаларының 3,5 хуузу чарып турар болза, Сингапурда ол сан-түң 20 хууга дең. 1968 чылда-ла чурттуң удуртукчузу Ли Куан Ю: «Кандыг-даа ядыы кижил дээди эртем чедип аар дээр болза, моондак турбас ужурулуг» — деп медеглээн. Оон эгелээш-ле тергин дээн өөредилгелиг студентилерге сөөлгү курска өөредилге дээш төлээн акшазын долугу-биле дедир эгидип бээр дээн ышкаш деткимчени көргүзүп эгелээн. Эртем-билигил кыска, өгленген эр улуска тускай шаңналды база доктааткан. Амгы үеде Сингапур чаа технологиялар талазы-биле Азия дипте эң сайзыраңгай чурттарның санынче кирип, хоорайның метрозун роботтар башкарып турар.

Компьютер ажылгаары-биле чүглө Японияга алзып турар, шыырак дээн саң-хөө ажылдакчылары-биле — ийиги черде, Гонконгтуң соонда бүгү Азияның улуг саң-хөө төвү апарган.

Үшкүзүндө, хээли алыр чорук-биле шыңгыы демисел, чингелделиг үндүрүглери доктааткан. Делегейниң улуг корпорациялары кол ажылдаар чер кылдыр Сингапурну шилип алыры таварылга эвес — хээли негээр дүжүметтер чок. Ындыг арга-биле энергия курлавыры чок чурт Хьюстон — АКШ, Роттердам-Голландия соонда үш дугаарында турар нефть болбаазырадылгазының төвү апарган. Чаа бизнес азы бүдүрүлгө ажыдар дизе, дөрт хонук дургузунда бүрүткелди кылып бээр. Ынаар баар визаны Интернет дамчыштыр үш хонгаш электронног почта-биле чоргузуптар. Саң-хөө ажылынга таарымчалыг байдалды тургузуптарга, делегейниң улуг 114 банкылары мында боттарының салбырларын ажитканының түннелинде 800 млрд. доллар чурттуң экономиказынче кирген.

Хоойлулар болгаш ооң күүселдези

Дөрткүзүндө, хоойлу болгаш ооң хажыт чок күүселдези. Бо талазы-биле негелде шыңгыы. Орук чурумун сагызын дээш машина бүрүзүнге скорость улгадырга чолаачыны дүлейлендириптер алгылыг сирена салып каар турган. Наркотиктер-биле демисел чедишкенин доозулган деп болур: 15 грамм наркотик дээш шаажылаар деп хоойлу бар. 2005 чылда героинниг чорааш туттурган Австралияның хамаатызын азып шийткен. Тынтып чораан таакпызын орукче октаптар болза, 500 доллар, метрога «жвачка» дайнааны дээш 700 долларга торгаар. Оон-даа элдепиг чүүл — дүне када ыттар ээргизи дыңналбас, дүне удувадывыс деп кожолары хомудаар болза, ыттың боостазында үн сириң үзе кезер деп хоойлу бар.

Машина мунар эргени 10000 доллар-биле аукцион дамчыштыр садып аар, ооң кырынга каайлы төлевири — 20000, бүрүткедири — 15000 доллар.

Ынчангаш машина чоруур оруктар саат чок, хостуг. Аалчы кижил бирги хонунда — алдын, ийиги хонунда — мөңгүн, үшкүзүндө аза апаар деп баштак чугааны сагып, төрзэн чуртувусче эглип кээлиңер.

Эмбарго деп чүл, экизи бе азы багайы бе?

Президент В.Путин 2014 чылдың август 6-да Россияның Чазаның бадылааны АКШ, Европа чурттары, Канада, Австралия, Норвегиядан эът, сүт, колбаса кылыгларын, балык болгаш далай продуктуларын, ногаа, кат-чимис аймаан кири сөөртүрүн хоруур дугайында доктаалга ат салган. Тус хоругдаашкын (эмбарго) чурт иштинче кири сөөртүр турар аш-чем продуктуларынга хамааржыр болгаш чурттуң көдээ ишчилеринге боттарының өстүрген экологтуг ногаа, чимис, эът аймаан сайгарып-садарынга, чурт иштинин рыногунче кирер арганы бээр. РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының оралакчы сайыды Дмитрий Юрьевтиң дыңнатканы-биле алырга, 2015-2017 чылдарда 100 муң тонна виноград, 416 муң тонна картофель, 308 муң тонна ногаа аймаа, 550 муң тонна хаван эъди болгаш 545 муң куш эъдин немей бүдүрери планнаттыган. Тус сорулгага федералдыг бюджеттен немей 137,2 млрд. рубльди чарыгдар. Бирги чергениң шийтпирлээр ужурулуг айтырыгларынга теплицаларга эзер ногаа, чимистерни тарыыр шөлүн көвүдөдир, сүт болгаш сүт кылыгларының бүдүрүлгезин көвүдөдир. Ол ышкаш суггарылга системаларын чаартырынга база мал өстүрер улуг комплекстер тударынга акша көрдүнгөн.

Россияның талазындан бо хемчег АКШ болгаш Европа чурттарының бистиң күрүнени кызагдаашкынга таварыштырыксаан хөдөлишкениннеге удур шийтпирлиг базым болур. Эмбарго деп күрүне деңгелинче көрдүнгөн хоругда эки чүү барыл дээр болза, чурттуң аш-чем, ооң иштинде ногаа, чимис аймааның, куш, инек эъдиниң бүдүрүкчүлеринге дуза-деткимче көргүзеринге ак орук ажиттыган деп болур. Молдавия, Украина, Польшадан кири сөөртүп турганывыс ногаа-чимисти Кыдат, Израиль, Азербайджандан ап болур бис. Чурт бүдүрүлгелериниң күжүн улгатырар, ногаа шыгжамырларын тударынга акша салышкыны (инвестиция) негеттинип турар. Ынчал кээрге бодунуң сайгарлыкчы азы арат ажыл-агыйын шуудады берген улуска бөгүнгү байдал хөй орулга ажылдап алырынга дузалыг-дыр. Хоругнуң багай талазы дээрге аш-чем өрттээ улгадыр деп чугаалар бар, ынчалза-даа черле бүдүү өзүп турар өртөктөрни кым чагырар деп. Тываның байдалы кандыгыл? Мен болза «эки» деп харыылаар ийик мен. Сөөлгү каш чылдарның дургузунда мал бажы көскүзү-биле өскөн. Көдээ ажыл-агый яамызының специалистери олут-чыдын чок сургакчылаашкында турарын кожуннарның малчынары, тараажылары дыка эки билерлер. Ол ышкаш удавас болур

байырлалдар уткуштур чоннуң хей-аьды бедик, тудуг, чаагай-жыдылга, бүдүрүкчү ажыл-иште хөйү-биле хаара туттунганы өөрүнчүг-дүр. Хөй санныг студентилер, ажыл чок аныктар чаа тудугларда акша ажылдап аар аргалыг болганынга чурттакчы чон өөрүп турар. Бо-ла хевирлиг ажыл-иш көдээде база хайныгып, мал өстүрерге, ногаа, картофельдин болгаш тарааның дүжүдү эки боорга Тываның удуртулгазы бүгү тала-лыг деткимчени көргүзөр дээрзинге чон бүзүрелдиг. Юбилей байырлалынга хамаарышкан аңгы-аңгы хемчеглерниң организастыг, демниг эртип турары Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оолду арга-дуржулгалыг, билдиг удуртукчу дээрзин айтып турар.

Чүнүң-биле мактанып болур бис?

Сингапурнуң бай-шыдалын, корум-чурумун, угаан-медерелдин номчуурга тоол ышкаш адаарганчыг кыннып кээр. Бойдуган чайгаар бүткен байбайлаа чок чурт безин мынчаар хөгжүй бергенде, казымал байлаа хөй, нефть-биле газ төктүп чыдар деп болур, чери улуг, күчүлүг Россия канчап барган деп айтырыг тургустунуп кээр. Россияның эртемнер академиязының улус ажыл-агыйының баш бурунгаар медээ ажылдары чорудар институтунун директору Виктор Ивантер «АиФ» солунга чүү деп харыылаанын сонугаалыңар: 1991 чылдан 2014 чылдарның дургузунда карылга чок ажылдап келген кара чаңгыс адыр — нефть тывыжы болгаш ооң болбаазырадылгазы. Бөгүндө чедип алган чедишкенивис — сөөлгү чүс чылдарның дургузунда Россия бир дугаарында эң хөй сүт бүдүрүкчүлериниң санынче кирген.

Россияның экономиктиг көргүзүлгелерин аскап турар чери: газ болгаш энергетиканың 2,6 хуу, автомобиль бүдүрүлгези 1,3 хуу баткан. Казымал байлактарның тывыжы чүглө 1,5 хуу өскөн. Ниитизи-биле алыр болза, чоннуң хереглел барааннары, ооң иштинде эр улустун костюмдарын даарап турар бүдүрүлгелер орулгалыг болуп, бүдүрүкчү күжүн 117,6 хуу, бедик шынарлыг кештен даараан папкалар 34,3 хуу, саазын кылыглары 9,1 хуу өскөн.

Россияның көскү экономистериниң бодалы чаңгыс: чурттуң экономиказын өөндөлетпейн турар кол чылдагаан — күш-ажылдың бүдүрүкчү көргүзүү кудулаанында. Ону көдүрериниң дээштиг аргазы — шалың акшазын өстүрери чугула.

Чугаавысты түңнөп ора бодап көөрге, ам база-ла бистиң ада-өбөлөривистен дамчып келген чагыы — «Чалгаа чорба, кежээ чор». Шаг багында-даа, экизинде-даа өлүм чок сөстөр. Эки чурттаар дизе, ажылдаар херек. Бир эвес кижил бодунуң сеткилинге ак, караның өзүмнерин ылгап, тарып чорааш, бодунуң өрээлинге, бажыңыга, черчуртунга чүге моон эки чурттап болбас деп? Экономика дээрге бистиң амыдыралывыс ышкажыл, оон өске харыы чок.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Ыдыктыг Далай Лама Башкыны йөрээли-биле Ча Тулку Ринпоче Тывага келир

Юбилейлиг чылда бир онзагай болуушкун август 26-дан сентябрь 1 чедир хүндүткелдиг Ча Тулку Ринпочениң Тыва Республикага келири.

Гелуг школазының хүндө келдиг башкыларының бириниң чедип келири тавары эвес. 4 чыл бурунгаар Россияның буддистеринге Ыдык Далай-Ламаның өөредилгениң соонда, Тыва Республиканың Камбы-ламазы — хүндүткелдиг Тензин Цултим Далай-Лама башкы хүлээп ужурашкан. Ужуражылга Чырыткылыг Далай-Ламаның сүмелээни шажын башкы Тывага ажылдаар кылдыр шийтпирлээн.

Программа езугаар гелухарамба Камбы-лама болгаш буддистер общиназы-биле август 26-да «Чеченлинг» төп хүрээге ужуражыр. База ол хүн Кызылда буддистерниң комплекзиниң тудуг шөлүн барып чедер. Август 27-да 29-ка чедир 17:00 шакта «Совет Тываның 5 чылы» стадионун Ламрим оруунуң чада аайы-биле өөредин хайырлаар. База ол ышкаш программада Чагытай хөлде «Сангье Чолинг» ретрит төвүнге баар болгаш Тывада чурттап чоруур тибет ламалар-биле ужуражыр.

Хүндүткелдиг Чадо Тулку Ринпочениң Тывага программасы

Август 26:

— Кызылга чедип келири.
— Камбы-лама болгаш буддистер общиназы-биле «Чеченлинг» төп хүрээге ужуражылга.

— Кызылда сарыг шажынның чаа комплекзиниң тудуг шөлүнге баары.

Август 27:

— Кызылда шажын организастарына барып чедери.
— 17.00 — Ринпоче «Совет Тываның 5 чылы» стадионунга Ламрим оруунуң чада аайы-биле өөредин хайырлаар.

Август 28:

— Чагытай хөлде «Сангье Чолинг» ретрит төвүнге барып чедери. Тывада чурттап чоруур тибет ламалар-биле ужуражылга.

— 17.00 — Ламрим оруунуң чада аайы-биле өөрединиң уланчызы.

— Ногаан Тарыны ыдыктаары.

Август 29:

— Республиканың кол МИЧ-биле пресс-конференция.
— 17.00 — өөрединиң уланчызы.

— Медицина Буддазын ыдыктаары.

Август 30:

— Чадаанада «Үстүү-Хүрээ» комплекзинге барып чедери.

Август 31:

— Ыдыктыг Бай-Тайганың Оваазына баары.

Сентябрь 1:

— Ринпочениң Кызылдан чорууру.

КЫМНАР КАНДИДАТТАР БОЛГАНЫЛ?

Тус черниң парламенти-
низи-биле 20 ажыг кижиниң допчу
намдарлары РФ-тиң Кеземче кодекси-
ниниң чүүлдери-биле (чамдыктары —
чаңгыстан хөй) холбаалыг болган.

Мурнунда кеземчеге онаажып чораан
кижилерни кириер талазы-биле «Чөптүг
Россия» биле «РПР-Парнас» партиялар
мурнуку одуругну ээлээннер, оларның
даңзызында кеземчеге онаашкан 5-5 ки-
жилер кирген болган. РФКП биле «Рос-
сияның патриоттарында» РФ-тиң КК-зы-
биле херек кырында холбажып чораан
дөрт-дөрт кижиге кирген. «Россияның
коммунистеринде» үш кижиге бар болган.

Мурнуку чыыштың Дээди Хуралы-
соңгулдаларына деңнээрге, бо
хоойлужудулга хуралынче чеди
кордал турар. Оларның аразын-
«Чангыс демниг Россия», «Чөптүг
РФКП», «Россияның патриотта-
сия», «Россияның коммунистери», РЛДП
«РПР-Парнас» кирип турар.

Жижилерниң санының өзүп турары
итиктиг чижилеге болгаш
ократияны сайзырадырын-
ки болуп турары билдин-
Бүрүн эргелери дооступ
Хуралда чүгле ийи по-
ктиг күштер — «Чангыс
Россия» биле 2010
да парламентиңе чүгле ийи
тат кирип алган «Чөптүг
сия» бар турган болгай.

Чылдың сентябрь 14-те
уурувус парламентиңиң
идаттары шынар талазы-
кандыг составтыг болуп
рыл? Ол дугайын «Феде-
Пресс. Сибирь» агентилел-
материалдарында бижээн.

Партияларның курлавы-
иң кандыгы даңзыны
ткөп турар үеде-ле бил-
п келген, кандидаттар-
эрткен үеде кеземче хе-
ге онаажып чораанын хы-
ы кол негелде апарган.

ияның партияларының удуртукчу-
чуртутт Президентизи-биле дугур-
а кылгаш, хоойлуга удур үүлгедиг
п чораан кижилерни эрттирбес
дугурушкан. Тывага амгы бүрүткел
аниязы партияларның хөй кезии
е сөзүңгө ээ болбаанын эвес, Пре-
итини-даа, соңгукчуларны-даа меге-
ер деп бодаанын илереткен.

андидаттарының шииттирип чораа-
а хыналданы чеди партияның чүг-
ийизи — «Чангыс демниг Россия»
РЛДП чогумчалыг эрткен, олар-
кандидаттарының аразында херек-
наажып чораан чаңгыс-даа кижиге чок
ан. А өске политиктиг партиялар ол
илгени чогумчалыг эртип шыдаваан,

Кандыг-даа херек үүлгедип чораан
— өлүрүүшкүндөн болгаш бодунуң соң-
гукчуларының кадыкшылынга хора че-
диргеннерден эгелээш үүрмек үүлгедиг
кылып чорааннарда чедир кижилер ында
бар. Чижээ, «парнасчыларның» удуртук-
чузу Владимир Орус-оол 90 чылдарда
Кызыл кожуунуң баштыңы Бакулинни
өлүргөн деп каразыттырып турган, ол
буруу бадыткаттынмаан, ынчалза-даа
өске чүүл-биле — боо-чепсекти хоой-
луга чөрүштүр кадагалааны дээш шиит-
тирип чораан. Сураглыг өске кандидат
Роман Монгуш — хөй удаа шииттирген
кижи, аңаа хамаарыштыр чеди кезем-
че херээн оттурган, оларның үжү-биле
шииттирип чораан. 2013 чылда Кызыл-

дың хоорай хуралының соңгулдала-
рында шииттирип чораан эң хөй канди-
даттар кириген партия база «Парнас»
болган. Бодунуң ындыг кандидатта-
рының төөгүзүн чажыраары ол партия
оралдажып база турган. Ындыг меге чо-
рукту Россияның ТСК-зы буруу шапкан.
«РПР-Парнас» партияның бүрүткеттин-
гениниң дугайында дыңнадыг элээн каш
айтырыгларны тывылдырган... Ооң кан-
дидады РФ-тиң КК-зиниң 163 чүүлү-
биле «Үптээшкин» дээш, 222 чүүл-биле
«Боо-чепсек аймаан хоойлуга чөрүштүр
садып алганы, дамчытканы, сатканы,

арын-нүүрү деп атка төлөпиг болу-
рунче улусту кыйгырып турза-даа, ийи
кандидадындан чарылган, «Россия-
ның патриоттарының» даңзызындан үш
кижиге ап кагган.

«Россияның коммунистери» даң-
зызының бажынг тус черниң үш чурт-
такчызын кирип алган, олар нарकोпо-
лицейжилерниң учедунда кирген болгаш
наркотик аймаан шыгжааны болгаш
сатканы дээш кеземче харысалгазын-
га онаажып чораан кижилер болган.
Ындыг турбуже, соңгулдаларга киржи-
ринден оларның чүгле бирээзин чайлат-
кан.

Элдепиг чүве чүл дээрге,
бодунуң хүрээленинде ындыг
төлөп чок кижилерниң кире
берген чылдагаанын чаң-
гыс-даа партияның чон мур-
нунга тайылбыр бербээни
болур. Соңгукчуларны меге-
лээрин ол анаа-бир чүве деп
санап өөрени бергеннери ол
хире. Ынчалза-даа соңгулда
комиссиязының кылганы бо
«арыглаашкын» кеземче хе-
рээңге онаажып чораан ки-
жилерни партийжи даңзыдан
долузу-биле чайладырының
магадылалы болбайн турар.
Боттарының шииттирип чораа-
нының дугайында шыны-би-
ле айыткан кандидаттарның
аттары соңгулда бюллетень-
неринде артып калган. Ха-
рын-даа бөдүүн партийжилер
эвес, баштайгы одуругларны
ээлеп турар. Чижээ, үстүнде адааны-
выс «парнасчылар» Владимир Орус-оол
болгаш Роман Монгуш, «чөптүг россий-
жи», мурнуку парламентиңиң спикери
турган, ийи чүүл-биле кеземче херээң-
ге онаажып чораан Василий Оюн, ооң
эжи, Чеди-Хөлдүң чагырыкчызы турган,
хээли талазы-биле сурагжаан Николай
Дартай-оол олар кирип турар.

Намдарында кара демдектиг ки-
жилер бисти удуртурунга Тыва чөп-
шээржер бе? Ол айтырыгга соңгукчу-
лар сентябрь 14-те бадылаашкыннары-
биле харыылаар.

«ФедералПресс.Сибирь» инфор-
мация агентилели.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдалары

Россияның либерал-демократтыг партиясы

«Россияның либерал-демократтыг
партиясы» политиктиг партияның
(РЛДП) Тыва регион салбырының
соңгулда каттыжышкынының про-
граммасы

Бо чылдың сентябрь 14-түн хунунде
стерни Тыва Республиканың Дээди Ху-
ралының ийиги чыыжының соңгулдалары
нал турар. Бистер, Тываның чуртта-
ларны, мурнувуста беш чылдың дургун-
да республика чергелиг амыдыралга
тула болуп турар шиитпирлерни хүлээп
ыр улустарны соңгуур бис. Чүге-ле чүве
ик, чамдык соңгукчуларның аразында
иңгулда компаниязы эртип турар үеде
идыг-даа тоомча чок бодалдар тургус-
туп кээп турар: «Соңгулдаже барбас
ени! Оон чүү өскерли бээрл?» дээн
аирлиг хөөннүг. Ийе, харын, бир эвес
с боттарывыс чүнү-даа өскерттир хөөн
ж болзувусса, чүнү-даа өскерилге чокка
эвээр артып калыр.

РЛДП — чоннуң партиясы. Бис си-
р-биле чаңгыс дылга чугаалажып турар
с, силер кайы-даа үеде биске кан-
ыг-даа айтырыглар болгаш саналдарлыг
эл болур силер, а бис силерге долу

харыыны берип болур бис. Чүге дээрге,
бис силерни дыңнап турар бис, ол
ышкаш сайзыраңгай, кижиге бүрүзүн чоок
эш кылдыр хүлээп ап турар республика-
га чурттакап турар. Бистиң чаңгыс чер-
чурттугларывыс хөй-ле аазаашкыннардан
чөгөл төнүп, шылап турупканнар. Олар
чогуумчалыг херектерни манап турар!
Олар судтун (шүүгүнүн) чөптүг эвес чо-
руктарындан, бюрократтыг тургузуглар-
ның боттарын улуг көрдүнөр чоруктарын-
дан кортпайн чурттаарын күзеп турарлар.
Олар хүн бүрүде ажылдап каан күжү
дээш чогуумчалыг телевири алыскап ту-
рарлар болгаш бодунуң төрөөн респу-
бликазының иштинге, ол ышкаш даштыкы
чурттарга дыштаныскап турарлар.

Херек кырында бисте байдал кандыг
болуп турары? Кижилер берге айтырыг-
лардан туруп-могалкан, дарга-бошкалар-
ның «курут аазаашкыннарындан» болгаш
оларның берге айтырыгларын тоомча чо-
ка артырып турарында. Бир эвес сеңээ
кандыг-даа чигелделер көрдүнмээн болза,
уруглар садынга элчегилг черни алыры
шуут болдунмас. Эмчи комиссиязы, эмчиже
эңмежок ээлчег манаан улустарның ур-
жундан канчаар-даа аажок берге бай-

далдыг апарып турар. Республиканың ку-
думчуларынга орай кежээ селгүүстээшкин
силерниң чуртталгада сөөлгү селгүүстээш-
киниңер апарып болур. Хөй каат бажың-
нарның подъездилери кончук коргунчук
фильмнерниң каасталгаларын сагындырып
турар. Оон-даа өске шиитпирлеттинмээн
берге айтырыглар ам-даа хөй.

Хоорайның чурттакчылары чогуумчалыг
өскерилгелерни негеп турарын бис эске-
рип, көрүп тур бис. РЛДП кажан-даа дуза
дилеп турар улустарның эрге-ажыктарын
камгалаарынга белең. РЛДП-ниң Тывада
регион салбыры хамаатыларны доктаамал,
үзүктөл чок хүлээп ап турар, ол ышкаш
республиканың кожууннарыңче үнүүшкүн-
нерни база чорудуп турар. Салдыгнан ай-
тырыг бүрүзүн бис ханызы-биле өөренип,
шинчилеп турар бис, ол ажылды эчизинге
чедир шиитпирлэвээн шаанда, шын, чөптүг
шиитпирни тыппаан шаанда соксатпайн
турар бис. РЛДП анаа-бир ат чок партия
эвес, ол дээрге бир ай туруштуг команда-
дыр, чүс чылдың дөрт кезээниң иштинде
Тываны оон-даа улаштыр сайзырадырынга,
ону келир үениң салгалдарында, бистиң
ажы-төлдери-виске арттырып каарында бе-
лен улустарны мөөңөштрип, эвилелдеп

турар! РЛДП-ни чедип алган чедишхи-
нинге четкеш, соксап туруп албас мөңге
хөдөлдирикчиге деңнеп болур.

РЛДП-ниң Тывада регион салбырын-
га боттарының берге айтырыгларын шиит-
пирлээринден чөгөл төнгөн, ырмазыраан
улустар кээп турар. Олар дээрге, янзы-
бүрү тургузугларның мурнунга шиитпир-
леттинмейн турар айтырыгларны тургус-
каш, оларга чогуумчалыг харыыны чедип
албаан улус болуп турар. Ол байдал Тыва
Республиканың Дээди Хуралының ийиги
чыыжының соңгулдаларында киржирин-
ге биске онза идиг болуп турар. Бир эвес
хоойлужудулга деңнелинге бистиң хамаа-
тыларның таваржып турар таарымча чок
байдалдарын ажылдап шиитпирлээр болза,
шак ындыг берге айтырыгларның тыттып
келири хөй-хөй катап эвээжээр.

РЛДП ээлчег чок конференциязынга
партийжилер Тыва Республиканың Дээди
Хуралының ийиги чыыжыңче кордакчы-
ларны идип үндүргөш, бадылааннар. Ол
ышкаш РЛДП-ниң Тывада регион салбы-
ры соңгулда мурнунуң программанын хү-
лээп алган.

(Халас үндезинге парлаан).

Эгээртинемес чажыттарлыг Эйлиг-Хемим

... Кыдыг черде чыдып алган,
Кыска-даа бол, төөгүлүг.

Эгээртинемес чажыттарлыг
Эйлиг-Хемни бараалгадыйн.

Эйлиг-Хем сумузунуң төөгүзүн бижири дээш күш-ажылдың 8 хоочуннары-биле ужуражып, ооң оран-савазының тургустунганын тодарадып алыр аргалыг болган мен.

Сидор Семенович Анай — мээң кырган-ачам, ТР-ниң алдарлыг малчыны, «муңчу малчын», Эйлиг-Хемниң хүндүлүг чурттакчызы, аныяктарның үлегерлиг дагдыныкчызы.

— 1946-1947 чылдарда Кызыл-Даштын МЧАЭ (мал-чер ажил-агыйының эштежилгези) биле ЧАЭ (чер ажил-агыйының эштежилгези) Ак-Дашты каткаш, Кара-Булуңче көжүргөш, «Сталин» колхоз кылдыр эде организастан. Баштайгы бажыңнарны араттарның күжү-биле Тос-Тейек бажыңдан болгаш кагдынган алдын чериниң суурундан база Бак-Хонаш алдын черинден кыжын хем иштиниң булуунуң кыры-биле ыяшты сөөртүп бадырып тургаш, баштайгы школаны, эмнелгени, кызыл-булуңну тудуп турган.

Араттарның ажи-төлү эге билигин өөренип эгелей берген. Оон улаштыр-ла араттарны чаңгыс черге чыып, бажыңнарны тудуп, сууржуң байдалче шилчээн. Ол үеден эгелээш Эйлиг-Хем колхоз тургустунган.

Ол үеде чоннуң идепкейлиги кончуг болгаш чаа буга уннарын хүүрек, кускун-хаай, лом-биле дагның белин одуртур казып, шарыларга ширикти Кызыл-Даштан чүдүрүп эккелгеш, чонай салып тургаш, сугну үндүргөн. Бо үеде дээр ол буга-суун «Чаа буга» деп адаар.

Алдын-оол Түлүшович Сувак — совхозка тудугжулап ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

— Коллективизация 1947-1949 чылдарда Ак-Даш бугазына эгелээш. Оң даргазы Түлүш Манзакович Дадар-оол турган. Эйлиг-Хемниң бир тургузукчуларының бирээзи — Николай Петрович Саргояков. Ынчан Эйлиг-Хемге 18 муң хире мал-маган, 400 хире баш инектерлиг ферма, 400 баш чылгы, 2000 дагаа, хаван фермазы, 20 хире теве мал турган. 1961 чылда «Күш-ажылдың хостуу» совхозка кадыптарга, Эйлиг-Хем салбыр апарган.

Сенек аксы, Безерекке алдын тывар фабрика турган. Ам бо үеде безин цементлеп каан суугулары чугайы безин дүшпээн турар. Кылып кааны ол хире быжыг.

Ол үениң хлеб быжырыкчылары: Долума кырган-авай, Дукур кырган-авай, Алдай Полюша. Суурнуң таваан салган тудугжулар: Кенден, Норбу, Очур, Оолак дээш, оон-даа өскелер. Дандар Окчан-оол, Сендил-оол, Василий Доржу, Март-оол Күдер-оол, Вале-

рий Чымбыл-оол, Сидор Анай, Антон Комбу, Лора тараа тарып, малын малдап чоруур алдарлыг кижилеривис бо.

Даан Кыргысовна Кыргы-Кара — Эйлиг-Хем сумузунуң хүндүлүг чурттакчызы, херээженер база хоочуннар чөвүлелдериниң даргазына ажилдап чораан хоочун учетчик-бухгалтер.

— 1951-1952 чылдарда коллективизация кылып дээш мал-маган чыып турар үеде Сталин колхозтун баштайгы даргазы Өдүрек Түлүш турган деп билир мен. Колхозче ачам баштай кирген, авам ынаваан. Ачамга каш үлүүн аңгылап бергеш, хорадап турганын, мен ол үеде ыядып турарымны сактыр-дыр мен. Ол үелер база берге-ле турган.

Бир катап аарый берген мен, ачам колхозтун «полторатонна» деп машиназына мени Кызылче эмчиледип чорупкан. Мен ынчан 12 харлыг мен. Ачам-биле машина кырынга четкен бис. Машинага бир дугаар олурганым ол. Орукка турупкаш, чемада кылып чип турар бис. Ам бодап олурарымга, Эйлиг-Хем колхозтун баштайгы даргазы Өдүрек Түлүш ол турган боор. Оон соонда «Үжен муңчулар» деп чүве тыптып келген, оон даргазына Николай Петрович Саргояков келген.

Буга казарда бир кижин метр-лээр, бир кижин ону аштаар, казар. Оолак бригадир аарый бээр, мен орнунга ажилдап турдум. Баазаң, Чамзык, Харбал дээш, оон-даа өскелер дыка ажилдаар турдулар. Арбуз шөлүнүң таңынылы Көк ашак турган. Ажилдаан улус ону оорлап чирилер, мен ону хопталаар турган мен. Кижин кылаштап олурда, чип олурган арбузун довуракка хөөп кааптар турганнар. Ам бодап кээримге, ол хөй арбузту та чүге харамнанып турган мен. Дыка-ла демниг ажилдаар турган бис. Огород суггарар шөлдүн бугаларын аштап-арыглап турган. Дагда буга шаг-шаанда-ла, феодал үезинде-ле кылдыган деп бодаар мен. Буура кыдында буга дагны өрү агып чытканын дыка сонургаар мен.

Бүрүсөн Түлүш, Дамба Куулар дээр даргалар ажилдап турган. Владимир Кыргысович Дадыр-оол элээн чылдарда ажилдаан. Оон соон дарый Эйлиг-Хемниң күдээзи Ховалыг Ырлаарович Тойлук-оол ажилдаан. Сөөлүнде Көк-оол Түлүшович Дадыр-оол Эйлиг-Хем совхоз апаргыже удурткан. 1988 чылда Эйлиг-Хем совхоз апарган, оон директорунга Тамара Доваадоровна Чечек-оол томуйлаткан.

Кара-оол Түлүшович Дадыр-оол — суурнуң хүндүлүг чурттакчызы, механизаторлап, сөөлүнде барып, көдээ со-

ветке ажилдап, депутаттап чорааш, кадыының байдалы-биле хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

— МЧАЭ Кара-Булуң — Сталин колхоз, Кызыл-Даш — Большевик совхоз ийи бригад. Хавак баары ол ынчаар суур турган, бир өггө садыг турган. Школа суг кыдыы черге турган. Мен механизаторлап ажилдап эгелээн мен. Ол үеде база эртемниг кижилерге санадып турганым ол боор. Чоорту депшитсе-депшитсе, дарга апарган мен. Ол үеде эки ажилдаарга-ла, депшип чоруй баар. Ынаваас деп чүве база турбас, удурланган болур.

1953-59 чылдарда колхозтарны каткаш, чаңгыс улуг колхоз кылгаш, оон даргазына Николай Петрович Саргояковту томуйлаан. Оон эгелээш орус чон көвүдөп эгелээн. Бистерге ол дендии солун турган.

1961 чылда Эйлиг-Хем «Күш-ажылдың хостуу» совхозтун салбыры апарган. Оон даргазы Бүрүсөн Түлүш, оон соонда Дамба Куулар, Болдынисын Түлүш, Владимир Кыргысович Дадыр-оол, Владимир Ырлаарович Тойлук-оол, Кара-оол Түлүшович Дадыр-оол олар ажилдап чорааннар.

1988 чылдың кончуг соок кыжында чаа «Эйлиг-Хем» совхозту Тамара Доваадоровна Чечек-оол тургузуп, оон картказын, чер девискээрин шыйып демделгээнин ултас-тыр мен. Ол чылдан эгелеп ажил-агыйга кончуг шыңгыы ботхандырылга, бот-орулга деп керээ-биле ажилдап турган бис. Малчын бүрүзү өг-бүлө керээзин өөренип, демир-үжүк, карандаш тудуп алгаш, боттарының чарыгдалдарын санап эгелээн турду. Чыл санында продукция акшазын, ол хамаанчок, он үш дугаар шалыңын безин ап, ажил-иштиң сөөлгү түңнели дээш сонургалы улуг турган. Ол бүгүнү самбырага санап турган кижин — Роза Кара-Сал. Ол ам-даа ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызында ажилдап чор. Ынчангы совхозтун улуг экономизи, баштайгы улуг бухгалтер Алдын-оол Даргый-оол, ол ам хүндүлүг дыштанылгада. Оон сөөлзүредди Москваның Тимирязев аттыг академиязының доозукчузу Татьяна Севээн-оол улуг экономистеп турду. Ол үеде эрги Эйлиг-Хем суур далай адаанче кирген, чаа суурну тудар дээш бүгү күштү салган. Суурга 100 ажыг өреге бажыңнарны туттурган, уругларга ийи каът школын ажиткан. 1989 чылда 50 олутуг уруглар садын, өске-даа социал объектилерни туттурган. 49 коданның малчыннарын чурттаар оран-сава, кажаа-хораа-биле хандырган. Ниитизи-биле 60 кодан, өшкү малының саны 30 муң четкен. Совхозту улаштыр Көк-оол Дадыр-оол директорлааш, рыноктуң берге үезинде совхозту камгалап ап, улуг үлүг-хуузу кириштирген. Оон удуртулгазы-биле Чита облазынга РФ-тиң мал ажылы-

ның делгелгезинге чыл санай «Эйлиг-Хем» совхоз 1, 2-ги черниң дипломнары-биле шаңнадып келгени таварылга эвес. Ынчангаш аңаа «РФ-тиң алдарлыг ажилдакчызы» атты тывыс-кан.

1988 чылдың чазынында Эйлиг-Хемге чаа сумуну тургускан. Оон баштайгы даргазы — Кара-оол Дадыр-оол. Амгы үеде «Эйлиг-Хем» совхоз федералдыг өнчү бооп турар, оон ады КУБ «Эйлиг-Хем» апарган.

Көк-оол Түлүшович Дадыр-оол — «РФ-тиң алдарлыг ажилдакчызы», сумунуң хүндүлүг ажилдакчызы.

— Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга үндезилээн мындыг төөгүлүг чылда КУБ «Эйлиг-Хем» ам «Ангорка» МУБ-че шилчээн. Оон директорунга мени томуйлаан. Ам удуртулгада 5 кодан мал арткан. Совхоз рынок үезиниң кызагдалына алыспайн, бо хүнге чедир шыдаар шаа-биле демисежип келген. Ынчалза-даа директорларның солчулгазы, үндүрүлгелерниң кызагдалы, дотация акшаны чеже-даа берип турган болза, озалдап кээр, кывар-чаар материалдарга чегдинген чээли акшаларга үзе-тура чедип турза-турза, мындыг байдалче шилчип келген.

Сидор Семенович Анай:

— Бистиң суурвус хем-далай кежир эвээш чурттакчы чоннуг болза-даа, дайын чылдарында Кызыл шеригге дузалалчы кылдыр Эйлиг-Хем чону кыдыына куруг артпаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде араттар боттарының шаа-биле Кызыл шеригге дуза кылдыр ааржы-саржаг, тоннар, хөрөктээштер, хол-хаптарын (мажы базар салаалыг кылдыр даараан) база мал-маганын аят-хөлү-биле кады дужааптар турган.

«Шарыларга хамык белекти чүдүрүп чедиргеш, шарызын кады дужаапкаш, чонаан кажаага арта каап кааш, кээп турган араттар бар. Хүндүс мал-маганын малдап хүнээш, кежээ чаг үзүнүң чырыныга белек кылдыр чорудар идик-хепти даарап тура хонар чүве болгай» — деп бистиң кырган-ававыс Долума Кыргысовна чугаалап оарын дыңнаан мен. Ол-ла кырган-ававыс Дукур угбай-биле баштайгы хлебти быжырып эгелээш, пенсия үнгүжеге хлевин быжырган.

Хостуг үелерде ополчен шерии болур өөредилге эр-тирер чурум база турган. Ону Өдек Түлүш эрттирип турган. Каң-оол шерии дээш араттар тергидеп турган. Бежен аъттыг, бежен чадаг шериглиг бир кожуунуң ополченнерин тиилээн болза, өске кожууннарже бежен чадаг шериин ушкарыпкаш, улаштыр походтап чоруптар турганнар. Ынчалдыр шеригге, дайынга белеткенип турганы ол. Эйлиг-Хем сумузундан бир хып дээн чалыы кыс, 6 оол эки туразы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынына киришкеш, шупту ээп чанып келгеннер. Оларның дугайында Михаил Сундуйнуң «Эки турачы эскадрон» деп номунда чырыткан.

Чечек Кыргысовна — «Эйлиг-Хем» совхоз алдарлыг малчыны, аныктарның дагдыныкчызы, ажилдың хоочуну.

— Мен аныяк үелерин эгелээш хөй-ниити ажилга кончуг идепкейлиг ажил келген мен. 1968-1973 чылдарда херээженер чөвүлелденни негелделип, ажил турган. Чурттакчы социал байдалынче улуг кичегейни салып, шыңгыы хем-лери ап турган. Бажыңнар кезип, оруннарың чоор-нарын ажып, арыг-силкиң бээр хынаар турган. Ынчангаш суурнуң чонунуң аары ховар турган деп бодаар мени Күш-ажылым клубтун ажилы бооп эгелээн. Клуб эргел-чизи Билчиир-оол Ховалыг Чындаа турган. Чамдык тарылгаларда клубту хондургайлап, аштап-чүп үндүрүп, дээш даргавыстан мактадыны ап турган бис. Аныяктар хей-ады бедик, кончуг идепкейлиг турган. Клуб черле турбас. Баян ойнакчыларын үделгези-биле ойнап, танцы тура хонар. Арагалаар деп ховар турган.

1974 чылда үш дугаар төрүттүнген соонда, өг-бүлө аайы-биле малчыннай бер бис. Ынчан база-ла херээженер чөвүлели аныяк өг-лелерни хаара тудуп, кызыл булуңга чыып (Кызыл-Даш турган) кино-концертти көрүп, лекция-беседаны үрүп чорудуп турган. Суму чеже-салбыр турган болза, далай «аът мыяа кевирбес» к турган. Эки-ле үе турду.

Чаа совхоз тургустунга мени көдээ совет депутатга сонгаан. Ол база мээң чурталгамда бир солун болуш. Күрүнө меңээ ол хире иде турда, чай чок ажилдыг м дээр эрге бар эвес, идегел бүзүрелди көргүзөр дээш, хаяазында туруп алгаш, даганы күүседип, малчыннар коданнарында кайы хире маган барын барып сана малчыннарның негелделер чогуур черлерге чедирер депутат кижиниң хүлээлгедендии улуг. 1988 чылда суурже көшкени-биле суму өскерлишкиннерге таварычаа-чаа специалистер негиз совхоз тургустунуп, чуртта чоннуң саны көвүдээн. Ийи чурттаар бажыңнар, ийи каът школа, уруглар сады, контора, чагырга чери, чок турган. Ийи каът клуб тудугнуң ора-сомазы ам-а турбушаан, чон ийи аал чуртаар бажыңны клуб кылдыр кылгаш, ында культурулуг дыштанылганын эрттирип турар.

Чазак, чагырганың аныктарже сагыш салыышкыны Эйлиг-Хем сумузунуң аныктары чыда кагбайн турар. Суур чылдан чылче улгадып, өскө-лелер аныяктар телевидение ажыглап, бажыңнарны тудуу ийи улуг кудумчу немежил, бекем амыдырап эгелей бергеннер. Тудугларның ам-даа межиң турары сеткил-сагыш өөртүп турар. Эйлиг-хемниң алдарлыг кижилеринге чоргаланыр бис.

Ай-кыс ДАР

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Төрүттүнген хүнүн-
башы!

Алдын-кыс Биче-ооловна август 30-де төрүттүнгөн хүнү. Ол хып дээн кызык назынында 18 харлыг тургаш, Сундуй-оол Чамыянович аа-биле Эрги-Барлык суур-аа өг-бүлө тудуп чурттааннар. Эргүн ээзи «Хемчик» совхозтун курмакчы чолаачызы турган. Ол кыыл-халапка таварышкаш, 31 харлында чок болган. 6 чаш уруглары өскүс арткан, аразы уугуле 1 хар ажыг. Ынчалза-даа кызык ава Алдын-кыс Биче-ооловна ажы-төлүн чааскаан кутуруп алган, шуптузун эртем-билеге чедиргеш, өглөп-баштап турган. Алыс боду малчын улустун уруу болгаш, суурда бода, шээр алын тудуп орат. Бурунгаар аруштуг, амыдыралга тура-руктук, бодунга негелделиг болгаш өскүс арткан кыстарын эртем-билеге чедирип шыдаан. Бай хире бергезин чүглө мын-салым-хууга таварышкан

иелер билер. Уругларны чүглө өстүрер эвес, оларны эртем-билеге чепсеглээри чугула болур болгай. Ынчангаш ажы-төлү шупту эртем-билигиг, ажыл-агыйлыг. Ындыг авага ажы-төлү, төрелдери чоргаарлары чөп. Алдын-кыс Биче-ооловна Эрги-Барлык ортумак школазынга ажылдааш, хүндүлүг дышта-нылгаже үнген. Чеже-даа чай чок болза, суурнуң, кожуунуң янзы-бүрү мөөрейлеринге кир-жип келген, шаңнал-макталга төлөптүг. Ындыг кижини чон «дириг сөөктүг кижиге» дээр болгай. Уругларының аразында «удазынга ораашпас», уран-ше-вер Айбика деп кызы база бар. Улус-чоннуң даараткан чагыг-ларын тулган кылдыр даарап каар. Уругларының уруглары арбын, шупту 17 четкен. Буянныг ава-биле мен бичиивисте Эрги-Барлыктын «Ак-Хем» деп че-ринге ойнап өскөн бис, аравыс-даа шоолуг ылгалбас. Ынчангы ойнап чораан үевис талыгырда

булут артында чашты берген дег, сагышта чуруттунуп артып калган. Төрүттүнген хүнүн тава-рыштыр чаптанчыг уругларының аразынга узун назын назылаа-рын, кадык-чаагай, омак-сергек чоруурун күзевишаан, угбам-га, эжимге «Сайзанаавыс» деп шүлүүмнү бараалгаттым.

САЙЗАНААВЫС

Сайлыг хемниң эринде Чараш даштар чүзүн-баазын, Инек-даштар улуг-улуг Инек-малга дөмейлешкек.

Өөр-өнер чыгып алгаш, Өөрүм-биле сайзанактап, Малдың бажы доктаай бээрге, Барып ойнаар черивис бар.

Чараш шаажаң бузундузу, Чаа пөстүн эскиндизи, Сайлыг хемниң эринде Сайзанаавыс улам каастаар. **Олчатмаа Ховалыг.** Чаа-Хөл суур.

Хүрээ ажыдышкынынче чалап тур бис

Бай-Тайга кожуунуң Көп-Сөөктүн Чоксум хүрээзиниң байырлыг ажыдышкыны 8 айның 31-де 12 шакта болуп эртер. Аңаа хүндүлүг аалчы — лама башкы Чадо Тулку Ринпоче база киржир. Чо-нувусту хүрээ ажыдышкынынче чалап тур бис.

Көгел Мижитеевич Саая.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөрөңгизин

бажың тударынга, бажың чурттаар дача) садып алы-рынга ажыглаары-биле чээлини бээр. Тел. 8923-389-70-57 8923-543-05-47.

КПК «Согласие», шын-зыдылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806 Төлөвирлиг үндэснге парлаан.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өрттөң 50 хуузу баштай төлөп алыр. **Өрттөң Новосибирск хоорайны.**

КХН «Регион 17», Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каат) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88. КХН «РЕГИОН 17». ИНН 2455030034.

Төлөвирлиг үндэснге парлаан

ЧАРЛАЛ

Гаражтыг, банялыг, ийи өрээлдиг бажыңны арендага берип тур. Көк-Тей кудумчузу, бажың 72 (бетики Каа-Хем). Газельдер: 7а, 12, 15. Тел: 8-923-389-88-87.

АРГА-АРЫГ ӨРТҮНҮҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ БИЛИП АЛЫР ЧҮҮЛДЕР

Кандыг-даа өрт ар-га-арыгга бир-ле чылда-гаандан болур, от үндү-рер барымдаа ыяштар азында чок. Чамдыкта чаңнык дүжүпкеш, от үндүрүп болур, ол халапты кол эзинде КИЖИ үндүрүп турар. Ол сиден өттеди бээр, азы балыкчылар болгаш аңчы-отту кайы хамаанчок сала бээр, бажыңнар когунга аштап-арыглаашкын кылгаш, бокту ылгаш сиденни өрттеди бээр, а черже масса-ж үнгөн соонда одаглар салып, оваарымча таакпылап эгелээр. Ол бүгүнүн түңнелинде уржуктар үнүп болур. Кыпкан от өөскээш, арга-арыгже, ажыл-агый тудугларынче, улустун өрттөп-даа, чурттавайн-даа турар бажыңнарын-тараар.

Арга-арыгга өрттүн үнө бээр чоруунун кол чылдагааннары:

— өшпээнде октаттыгын серенги ыяжы, таак-арты, өжүрбейн арттырган одаг;
— аңчы кижиге боозун чаза тудупкан соонда онун дарызы көстөлип чыткаш, улуг отче шил-бир;
— чолаачы үстүг пөс аймаан ол черинге ыттан, техниказынче кывар-чаар материалды кыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагывайн кудуп-тан, азы бензин кудуп турган машинаның ча-аңга таакпылаан;
— аяң черге кым-бир кижиге өрттөткен;
— хүн караанга шилди кагганы, ол дораан от-дүрер.
Мону барымдаааш, хамааты камгалал, онза

байдалдар болгаш өрттүн айыыл чок чоруунун талазы-биле албан ӨРТТҮҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧО-РУУНУҢ ДҮРҮМНЕРИН САГЫРЫН бүгү чурт-такчыларга сагындырып тур.

Бир эвес арга-арыг иштинче кирер ужурга таваржып келген болзунарза, аңаа дараазында чүүлдерни болдурбас керек:

- ажык черге от кыпсыры;
- үс азы бензин, керосин сиңген пөс материалды черге арттырары;
- үрелик машина ажыглаар, кывар-чаар ма-териал кудуп турар машина чоогунга таакпылаа-ры, одаг кыпсыры;
- шилди азы шил бузундузун черге арттыра-ры, өрт оон өөскүп болур;
- аяң черге сиден өрттедири;
- ине бүрүлүг бичии ыяштар аразында, ыяш кескен черлерге, кургаг сиденниг черге одаг са-лыры.

Арга-арыгга өрт үнүп турарын эскерип каг-зынарза, ону өжүрериниң талазы-биле хемчег-лерни дораан алынар. Өрт улуг эвес болза, чоок-ку суг хөөлбээнден сугну алгаш, ынаар кудар, азы чалбыышты бөлүк будук-биле, өл хеп-биле өжүр шавар, элэзин-биле хөмөр. Бичии отту теп-сеп кааптып болур, ооң ырадыр «сожастап» чоруй баарын болдурбас керек. Өрт болган черде би-чии-даа көс артпаанынга бүзүрээш, ам чорунар.

Арга-арыг өрттүн дугайында ол чоокта теле-фон-биле «001» деп дугаарже, мобиль телефон-дан «112»-же долгап дыңнадынар.

Өртке удур онза чурум тургускан соонда арга-арыгже кирери ШУУТ ХОРУГЛУГ.

ASIA-SIBERIA
"Азия-Сибирьден" автомашинаны ойнадып ал!
Өске белектер база бар:
— чадаг-терге;
— соңга кылдыртып алырының сертификаттары;
— жалюзи;
— соңга аштап-арыглаар херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны
(соңгалар, баллоннар, жер-бөлүктөр, тах-дан болгаш алюминийден жоктор)
садып алгаш, автомашина ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай
Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-87
Калинин кудумчузу, 122а ("Фрактап баазы") тел: (39422) 5-22-46
Организатору ИП Макаренко И.В. Деткинче лотерейн доту медээ болгаш дүрүмнени
www.asia-siberia.ru сайттан номчуңар! Эрттирер үеги 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

КЫЗЫЛДЫҢ ӨРҮМНЭЭШКИН КОМПАНИЯЗЫ

Суг алыр скважиналарны таарымчалыг өртектер-биле өрүмнөп турар.
Кожууннардан чагыгларны хүлээп тур бис.
Тел. 8-923-266-61-04; 8-923-547-1307
Лицензиялыг.
ОГРН 3111171925600012

Садып алыкчыларның кичээнгеийинге!

Тудугнун кол материалдарының садыы ажыттыгынган!!!

- чылыглар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңның кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Төлөвирлиг үндэснге парлаан

Шуштузу Абаканың өртектери-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыын, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фрактап баазы **5-22-46**

Алдын-оол Максимович ДАРГЫЙ-ООЛ

Алдын-оол Максимович ДАРГЫЙ-ООЛ 1943 чылда Чаа-Хөл кожуунуң Ортаа-Хемге хой чылында төрүттүнгөн.

Урбунуң чеди чыл школазынга өөренип киргеш, 1960 чылда ук школаны дооскаш, Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң бухгалтер учедунуң салбырынче өөренип кирген. 1964 чылда дооскаш, тускай ортумак эртем чедип алган. Бурят АССР-ниң көдээ ажыл-агый инсти-тудунуң экономика факультетинге бот-өөредилге-биле экономист-бух-галтер тускай дээди эртемни чедип алган.

Бодунуң күш-ажылын 1963 чылда Улуг-Хем районнуң «Найырал» совхозунуң Кара-Тал салбырынга санакчы-бухгалтеринден эгелээн. 1964 чылда Эрзин районнуң Ленин аттыг колхозунуң улуг бухгалтериниң оралакчызынга ажылдап турда, совет шеригже кыйгырткан. Шериг албанының соонда Эрзин районнуң Ленин, Чаа орук, Нарын аттыг колхозтарынга экономист, кол бухгалтерлеп ажылдаан.

Каа-Хем районнуң «Бурунгаар» совхозунуң, Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозунга кол бухгалтерлеп ажылдаан.

1995-1999 чылдарда күрүнениң аът ажыл-агый албанының кол бух-галтеринге ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Эрзин районнуң күүсекчи комитетиниң саң-хөө чөвүлелиниң кежи-гүнүнге хой чылдарда эки ажылдап чораанын демделгээн. Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хем көдээ Совединиң улус депутадынга сонгуттуруп база чораан. Ажыл-агыйынга база хой-ниитиниң ажылынга чедиш-киннери дээш хой санныг хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан.

Алдын-оол Максимович бүгү чуртталгазында ак сеткилди, шын-чы, бөдүүн чоруу-биле тыва чоннуң аразында хүндүткелдиг чораан, ылаңгыя көдээ ажыл-агыйының, экономика талазы-биле быжыг билиг-лиг, дээди эртемниг специализи чораан.

1964 чылдың октябрь 10-да өг-бүлө туткан, бир оолдун, дөрт кыс-тын адазы. Кол-ла чүве ажы-төлүн эртем-билигиг болзун дээш кызып чедип алганнар. Өг-бүлөзинге ынак, ажы-төлү дээш сагыш човангыр, бөдүүн ада 71 харлааш «бурганнааны», ажы-төлүнге, ха-дунма, төрөл чонга хомуданчыг.

Бүгү чуртталгазында арага-даа ишпези, таакпы-даа тыртпазы-биле тыва чонга үлөгерлиг, ак сеткилди, шынчы, бөдүүн ову-хевирлиг чо-рааны бистин чүрөктөвиске кезээ мөңгөде артар.

Көдээ ажыл-агый яамызының хоочуннары.

Россияның хайгааралынга Тываның киргениниң төөгүлүг барымдаалары

Бирги барымдаа — орус, тыва улустарның эп-сеткил найыралы болгаш харылзаазы	Ийиги барымдаа — социал-экономиктиг харылзаалар	Үшкү барымдаа — политиктиг харылзаалар
↕	↕	↕
1910 чылда Санкт-Петербургка үнген Всеволод Родевичиниң «Очерки Урянхайского края» деп номда «Чаа-Хөлде 10 орус улустарның бажыңнары бар. Оларның ийизи орус садыгжылар Медведев алышкыларның болгаш Вильнерниң улуг бажыңнары, ол бажыңнарны дескинدير урянхай чонунуң бажыңнары тиктинген». Төөгү материалдарындан ап көөрге, Чаа-Хөл суурнуң таваан аңаа чурттап турган хуу амыдыралдыг тыва арааттар, садыг-саарылга кылыр дээш Россиядан көшкен орус садыгжылар демнежил алгаш, салган. Чаа-Хөлге көжүп чоруур эң баштайгы фельдшер пунктузун 1914 чылда тургусканы 1912 чылдың сентябрьда Красноярскиге болган Енисей губерниязының эмчилериниң бирги съездизиниң саналы-биле 1914 чылдан эгелээш, орус эмчилер, фельдшерлер, доктаамал эвес-даа болза, баштайгы эмчи дузазын көргүзүп эгелээни, ук чижек барымдаалардан ап көөрге, орус, тыва чоннуң найыралы быжыгып, эп-сеткил чөвүлээшкени тургустунуп келген.	Тыва болгаш орус садыг харылзаалары ук демнежилгениң социал-экономиктиг сайзыралының дөжээн салган. Урянхай крайга орус, тыва садыгжылганы Минусинск хоорайдан орус садыгжылар болгаш казактар салган. 1838-1839 чылдарда Минусинск хоорайдан садыгжы Колобовтуң Сыстыг-Хем бажыңга алдын уургайларын ажытканы алдын үлетпүр-бүдүрүлгениң сайзыраарының эгези болган. Алдын уургайларындан аңгыда, Урянхай крайга өске-даа орус ус-ты-выш үлетпүр-бүдүрүлгелери ажыттынган. Чижээлээрге, алгы-кеш бүдүрүлгези — Чаа-Хөл кожуунга, дус бүдүрүлгези — Дус-Хөлге. Орус сайгарлыкчылар Чаа-Хөлге алгы-кеш эттээр бүдүрүлгеге дыка хөй кешти болбаазырадып турган. Урянхай крайже бараан сөөрткен кош чорудулгазын орус садыгжы Н.Ф. Веселков эгелээн. Садыгжы Григорий Сафьянов, оглу Иннокентий Сафьяновтуң Тыва күрүнени тургузарынга улуг үүле-херээн киригенин демдеглээри чугула. Сөөлүндө барып, оглу Иннокентий Сафьянов бөдүүн тыва чон аразыңга хүндүткелдиг кижилер болуп, олар Экендей деп адай бергеннер.	Орус, тыва демнежилгениң тургустунуп сайзыраарынга политиктиг харылзаа, дугуржулгалар өзек черни ээлеп турар. Урянхай крайның хаанныг Россияга каттыжарынга Кыдат болгаш Моол күрүнелернин, Урянхай крайга улуг түңнүг үндүрүлгелери онаап, кызагдап келгени база чылдагаан болган. Хаанныг Россияның сүмелекчи сайыттары 1911 чылдың ноябрь 8-те Урянхай край дугайында чидиг айтырыгны көдүрүп, Урянхай крайның нояннары хаанныг Россияга катчыры кедилг деп түңнелди үндүргенинден император Николай II адынга үш дилег бижики киригеннер: — Бирги бижики — 1912 чылдың февраль 15-те урянхай чонунуң мурнундан ол үениң ызыгуур-салгакчы Амбын-нойон Комбу-Доржу, Агбан-Демчи болгаш оон өске нояннары Цин күрүнениң дүшкенинден Россияның чагыргазының дугайында дилег бижики. — Ийиги бижики — 1913 чылдың октябрь 26-да Даа кожуунуң чагырыкчызы Буян-Бадыргының император Николай II дилег бижики. — Үшкү бижики — 1913 чылда октябрь 29-та Бээзи кожуунуң 17 сумуларының чагырыкчылары Россияның хаанынче дилег бижики чоруткан. Ук дилеглерни барымдаалааш, 1914 чылдың май 16-да Хаанныг Россияның сүмелекчи-сайыттары айтырыгны көргөн. Хаанныг Россияның даштыкы херектер талазы-биле сайыды Николай Урянхай крайны чагыргазының адаанче кирип алырын саналдаан. 1914 чылдың марттың 29-та Николай II хаан Урянхай крайны бодунуң чагыргазының адаанче кирип турарының дугайында атты салган.

Бо-ла бүгү болушкуннар орус болгаш тыва чоннарның демнежилгезинче улуг идигни берген барымдаалар-биле шынзытканывыс

1914 чылче
базымнар

Аржаана ИРГИТ белеткээн.

Тываның Камбы-ламазы, ху келдиг башкывыс Тензин Цултим каның байдалы-биле республиканың нелгезинде чыдар. Оон кадыкшының байдалы арай берге. Ынча башкывыстың кадыкшылы, мөргүлче республиканың бүгү сажынчыларын кыйгырып турар.

Тываның Сарыг шажын ниңли болгаш «Шын» солунуң редакциязы.

ПРОКУРОРНУҢ ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫ

Бо чылдың август 25-те 10 ша 14 шакка чедир Тыва Республиканың прокурору Александр Евлевич Гринев хамаатыларны Федерациязының Президентизм Тыва Республиканың Чазааның жанында хүлээп алышкын өлүгү, №111 кабинетке, хүлээп алыр.

Аңаа күүсекчи эрге-чагыргалар федералдыг органның дивизионнарының, Тыва Республика күрүне эрге-чагыргазының хоойлдулга (төлээлекчи) болгаш күүс органның, тус чер бот-башкага органның, контроль органының азы оларның албан-дужаа кижилериниң, хоругдал черлер кижилериниң эргелерин камгалар ажалдакчыларның, а ол ыш эргелеп-башкарылга органны болгаш коммерция болгаш коммерция организацияларның удуртуктарының хоойлу хажыдышкыны хамаатыларның эргелериниң, хосталарының болгаш хоойлу езугаар ажыктарының талазы-биле айтырларны 1992 чылдың 01.17-де «Рос Федерациязының прокуратуразы дугайында» №2202-1 Федерал хоойлуда көрдүнгөн бүрүн эргелерге дүүштүр хамаатыларны хүлээп алыр.

ТР-ниң прокуратуразының сайында дыңнатканын езугаар алга, хүлээп алышкынга келген күрүне органны, оон иштинде болгаш эрге-хоойлу камгалаарганнар, тус чер бот-башкарылгаганнар сайгарар ужурулуг, хууда хүлээп алышкынга чугаалажыр кылда көрдүнгөн документилерни болгаш материалдарны кириер ужурулуг.

Хүлээп алышкынга кирер күзү диг хамаатыларның баш удур бичик дилгезин 2014 чылдың август 18-те 22-ге чедир Кызыл хоорай, Ленин думчузу, бажың 30 деп адреске бот тандыраар. Сонуургаан айтырыглар 8(39422) 2-42-44 деп телефон да чыштыр билип ап болур, харыылаа кижилер-республика прокуратураның холдалдар сайгарар болгаш хамаатыларны хүлээп алыр талазы-биле улуг дузалакчызының хүлээлгезин күүсөдүр турар Саида Владимировна Күнчү.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 4 парлаар ама. Тираж 6283. Чагыг 105. Номерни парлапже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилелдин дугайы — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаптыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактылар дыйнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.